Quarterly of Islamic Awakening Studies
Spring 2026. Vol 15. Issue 1
ISSN (Print): 2322-5645- ISSN (Online): 2783-2112
Journal Homepage: https://www.iabaj.ir//

Research Paper

An Analysis of Obstacles and Strategies for Islamic Awakening and Civilization in the Era of Imam Ali (AS): A Hybrid Warfare Approach

Roghayeh Rostampour Maleki[1], Ameneh Bagheri[*2]

1. Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor of Islamic Studies, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran

ARTICLEINFO

PP: 138-158

Use your device to scan and read the article online

Keywords:
Islamic Awakening
Islamic Civilization
Imam 'Ali
Hybrid Confrontation
Nahj al-Balagha
Governance Obstacles

Article History:
Received:
April 2, 2026
Accepted:
May 15, 2026
Published:
May 26, 2026

Abstract

The consolidation of the 'Alid governance model during the caliphate of Imam 'Ali (a) encountered a sequential convergence of political, military, socio-economic, and communicative crises that fundamentally constrained the actualization of the prophetic civilizational order. This study investigates the compounding impact of these multifaceted pressures on eroding public political discernment and delimiting governance capacity, through the conceptual framework of "hybrid confrontation." Employing a qualitative descriptive-analytical method based on documentary analysis and conceptual triangulation, this research examines a purposive corpus of early historical chronicles and textual evidence from Nahj al-Balagha concerning the battles of Jamal, Siffin, Nahrawan, and the subsequent border incursions (al-Gharat). The findings demonstrate that the convergence of legitimacy crises, competing narratives, elite co-optation, asymmetric attrition, and internal ideological fracture generated cognitive disruption among the populace, thereby impeding the institutional stabilization of the 'Alid model. However, historical evidence indicates a functional synergy rather than a premeditated grand coalition among disparate opponents. In counteracting these threats, Imam 'Ali implemented five core counter-strategies: public enlightenment and reasoned argument (itmam al-hujjah), strict adherence to political ethics, egalitarian public fund administration, structural civic oversight, and disciplined defensive deterrence without aggression, thereby safeguarding the foundational boundaries of Islamic civilizational thought.

Citation: Rostampour Maleki, R. & Bagheri, A. (2026). **An Analysis of Obstacles and Strategies for Islamic Awakening and Civilization in the Era of Imam Ali (AS): A Hybrid Warfare Approach**. Journal of Islamic Awakening Studies, 15(1),138-158

[*] **Corresponding author:** Ameneh Bagheri, **Email:** a_bagheri@alzahra.ac.ir
Copyright © 2025 The Authors. Published by basijasatid. This is an open access article under the CC BY license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

Introduction

The realization of Islamic civilization and the revival of a faith-based way of life have consistently constituted central objectives of authentic religious movements. Within this context, the five-year caliphate of Imam Ali ibn Abi Talib (AS), from 35 to 40 AH, represents a significant turning point in the experience of Islamic governance. Drawing upon the principles of the Prophetic tradition, Imam Ali sought to revive the Prophet's teachings, establish economic justice, reform political structures, and enhance public awareness, thereby laying the foundations for a society capable of civilizational development. Nevertheless, successive crises, particularly the Battles of Jamal, Siffin, and Nahrawan, alongside extensive psychological, economic, political, and tribal pressures, weakened the social and institutional foundations of the Muslim community and restricted the consolidation of this governance model. Traditionally, these conflicts have been examined as separate internal wars involving distinct opposition groups. However, despite their different ideological origins, social bases, and political interests, their actions produced overlapping and mutually reinforcing consequences. Their combined effects challenged political legitimacy, social cohesion, economic stability, and public awareness. This study therefore employs the analytical framework of hybrid warfare to investigate how the interaction of cognitive, psychological, economic, social, and military pressures undermined the capacity of the Alid government to advance Islamic awakening and institutionalize Islamic civilization. The concept is applied as an analytical framework rather than as evidence of a centrally coordinated conspiracy among historical opponents. Accordingly, the research examines the interconnected obstacles confronting Imam Ali's governance and analyzes his strategies, including public enlightenment, political ethics, distributive justice, social oversight, and defensive measures, to explain the challenges and possibilities of civilizational development during this historical period.

Methodology

This study adopts a qualitative research design with a descriptive-analytical approach to examine the obstacles and strategies of Islamic awakening and the realization of Islamic civilization during the era of Imam Ali (AS), using hybrid warfare as an analytical framework. The research is documentary and library-based, and its data are collected through examination of historical narratives, religious texts, scholarly books, and relevant academic studies. The primary corpus consists of selected early Islamic chronicles and passages from Nahj al-Balagha addressing political, social, military, and intellectual developments associated with the Battles of Jamal, Siffin, and Nahrawan, as well as al-Gharat. Sources are selected purposively according to their relevance to the research questions and their capacity to illuminate how opposing groups challenged the Alid government. Data analysis proceeds through thematic classification and interpretive comparison. Documented events and reported practices are categorized under military pressure, psychological operations, propaganda and cognitive manipulation, economic disruption, and the activation of social and tribal divisions. These categories are examined in relation to political legitimacy, public awareness, social cohesion, and the institutional foundations of governance. To strengthen analytical credibility, findings are compared across historical accounts and textual evidence through conceptual triangulation. The study distinguishes historical reports from researchers' interpretations and avoids assuming that all opposing actors operated under a single coordinated plan. Finally, Imam Ali's responses are analyzed to identify principal strategies and assess their relevance to Islamic awakening and civilizational development.

Results and Discussion

The findings indicate that the challenges confronting Imam Ali's government were not limited to conventional military confrontations but emerged from the interaction of political, psychological, economic, social, and cognitive pressures. Analysis of the Battles of Jamal, Siffin, and Nahrawan, together with the events associated with al-Gharat, reveals several interconnected mechanisms that weakened the foundations of Islamic governance. First, divisions among influential figures and competing claims to political legitimacy undermined public trust and disrupted social cohesion. Second, propaganda, selective interpretation of religious principles, rumor dissemination, and the exploitation of sacred symbols influenced public perceptions and weakened the community's capacity for independent judgment. Third, prolonged military conflicts and repeated security threats imposed economic and human costs, diverted governmental resources, and restricted opportunities for institutional consolidation. Fourth, tribal loyalties,

social divisions, and the persistence of pre-Islamic political attitudes intensified internal fragmentation and obstructed the establishment of justice-oriented institutions. These pressures collectively limited public participation in the project of Islamic awakening and weakened the conditions necessary for sustainable civilizational development. Nevertheless, the findings demonstrate that Imam Ali pursued a multidimensional strategy to confront these challenges. His approach emphasized public enlightenment, reasoned argument, clarification of political legitimacy, adherence to ethical principles, equitable distribution of public resources, and accountability in governance. He also employed organized defensive measures to protect the community without abandoning the principles of justice and restraint. The analysis further suggests that these responses were mutually reinforcing: intellectual awareness strengthened social responsibility, political ethics supported legitimacy, economic justice promoted public trust, and institutional oversight enhanced administrative accountability. Overall, the historical evidence points to the combined impact of internal crises rather than a demonstrably unified conspiracy, while highlighting the importance of integrated governance strategies in preserving Islamic values and advancing civilizational objectives.

Conclusion

The findings indicate that the challenges confronting Imam Ali's government were not limited to conventional military confrontations but emerged from the interaction of political, psychological, economic, social, and cognitive pressures. Analysis of the Battles of Jamal, Siffin, and Nahrawan, together with the events associated with al-Gharat, reveals several interconnected mechanisms that weakened the foundations of Islamic governance. First, divisions among influential figures and competing claims to political legitimacy undermined public trust and disrupted social cohesion. Second, propaganda, selective interpretation of religious principles, rumor dissemination, and the exploitation of sacred symbols influenced public perceptions and weakened the community's capacity for independent judgment. Third, prolonged military conflicts and repeated security threats imposed economic and human costs, diverted governmental resources, and restricted opportunities for institutional consolidation. Fourth, tribal loyalties, social divisions, and the persistence of pre-Islamic political attitudes intensified internal fragmentation and obstructed the establishment of justice-oriented institutions. These pressures collectively limited public participation in the project of Islamic awakening and weakened the conditions necessary for sustainable civilizational development. Nevertheless, the findings demonstrate that Imam Ali pursued a multidimensional strategy to confront these challenges. His approach emphasized public enlightenment, reasoned argument, clarification of political legitimacy, adherence to ethical principles, equitable distribution of public resources, and accountability in governance. He also employed organized defensive measures to protect the community without abandoning the principles of justice and restraint. The analysis further suggests that these responses were mutually reinforcing: intellectual awareness strengthened social responsibility, political ethics supported legitimacy, economic justice promoted public trust, and institutional oversight enhanced administrative accountability. Overall, the historical evidence points to the combined impact of internal crises rather than a demonstrably unified conspiracy, while highlighting the importance of integrated governance strategies in preserving Islamic values and advancing civilizational objectives.

فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی
دوره ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵
شاپا چاپی: ۵۶۴۵-۲۳۲۲
Journal Homepage: https://www.iabaj.ir

مقاله پژوهشی

واکاوی موانع و راهبردهای بیداری اسلامی در تحقق تمدن اسلامی در عصر امام علی (ع) با رویکرد جنگ ترکیبی

رقیه رستم پور ملکی– استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران
آمنه باقری[۱]– استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

شماره صفحات: ۱۳۸-۱۵۸

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:
بیداری اسلامی
تمدن اسلامی
امام علی (ع)
جنگ ترکیبی
نهج‌البلاغه
موانع حکمرانی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۱/۱۳
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۲/۲۵
تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۳/۰۵

چکیده

تثبیت الگوی حکمرانی علوی در عصر خلافت امام علی (ع) با زنجیره‌ای از منازعات سیاسی، نظامی، اجتماعی و ارتباطی مواجه شد که بستر عینی بسط نظم تمدنیِ برآمده از عصر نبوی را با چالش‌های بنیادین روبه‌رو ساخت. مسئله این پژوهش واکاوی کیفیت اثرگذاری این فشارهای هم‌افزا بر فرسایش آگاهی عمومی و محدودسازی ظرفیت‌های حکمرانی علوی، در انطباق با چارچوب مفهومی «رویارویی ترکیبی» است. روش پژوهش، کیفی و مبتنی بر مطالعه اسنادی، تحلیل محتوای کیفی و تطبیق مفهومی است. پیکره پژوهش از گزیده‌ای هدفمند از نصوص نهج‌البلاغه و گزارش‌های تاریخی متقدم پیرامون نبردهای جمل، صفین، نهروان و پدیده غارات فراهم آمده است. یافته‌ها نشان می‌دهد هم‌زمانی بحران مشروعیت، روایت‌سازی‌های متعارض، تطمیع نخبگان، تزلزلِ در پاسداری از مرزها و تعمیقِ تفرقه‌های داخلی، موجب غبارآلودگی در فضای سیاسی و سردرگمی جامعه شد و مانع تثبیت کامل الگوی حکمرانی علوی در همان دوره گردید؛ هرچند شواهد تاریخی وجود یک اتاق فکر متمرکز یا طرح ازپیش‌تعیین‌شده میان معارضان را اثبات نمی‌کند. در برابر این فشارها، امام علی (ع) با پنج راهبرد محوری مشتمل بر روشنگری و اتمام حجت، پایبندی قاطع به اخلاق سیاسی، عدالت توزیعی در بیت‌المال، تقویت نظارت اجتماعی و تدابیر دفاعی بدون تجاوز، کوشید مرزهای فکری و تمدنی اسلام اصیل را صیانت نماید.

استناد: رستم پور ملکی، رقیه و باقری، آمنه. (۱۴۰۵). **واکاوی موانع و راهبردهای بیداری اسلامی در تحقق تمدن اسلامی در عصر امام علی (ع) با رویکرد جنگ ترکیبی**. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۵(۱)، ۱۳۸-۱۵۸.

[۱] **نویسنده مسئول:** آمنه باقری، **پست الکترونیکی:** a_bagheri@alzahra.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

۱-۱. کلیات و ضرورت پژوهش

تحقق تمدن اسلامی و بازتولید الگوی زیست مؤمنانه، همواره هدف اصلی نهضت‌های اصیل دینی بوده است. در این میان، دوران پنج‌ساله زمامداری امیرالمؤمنین علی (ع) (۳۵ تا ۴۰ ق)، نقطه عطفی در تجربه حکمرانی دینی است. امام (ع) با تکیه بر اصول شریعت نبوی، برای احیای سنت پیامبر، برپایی عدالت اقتصادی، اصلاح ساختارهای سیاسی و ارتقای بصیرت عمومی گام برداشت تا جامعه‌ای تمدن‌ساز پایه‌گذاری کند. با این همه، بروز پیاپی بحران‌های جمل، صفین و نهروان، در کنار هجمه‌های سنگین روانی، اقتصادی و قبیله‌ای، بنیه مدنی امت اسلامی را به فرسایش کشاند؛ وضعیتی که مانع از تعمیق ساختاری و استمرار این الگوی متعالی شد.

۱-۲. خوانش سنتی در برابر رویکرد چندبعدی منازعات

خوانش سنتی از این برهه از تاریخ اسلام، عموماً این چالش‌ها را در قالب «جنگ‌های داخلیِ متوالی و منفک از یکدیگر» تحلیل کرده است. در این رویکرد، جریان‌های سه‌گانه «ناکثین»، «قاسطین» و «مارقین»، معارضانی با زمینه‌ها، اهداف و شیوه‌هایی جداگانه نگریسته می‌شوند که صرفاً در مقاطع زمانیِ پیاپی بر خلافت تحمیل شدند. اگرچه این جریان‌ها از حیث خاستگاه ایدئولوژیک، پایگاه اجتماعی و منافع سیاسی با یکدیگر تمایز داشتند و شواهدی دال بر وجود فرماندهی متمرکز یا اتاق فکر ازپیش‌هماهنگ‌شده میان آنان در دست نیست، اما در عرصه عمل و برآیند بیرونی، ضربات آنان ماهیتی هم‌افزا، متقاطع و چندبعدی یافت. این نیروها به‌طور هم‌زمان یا هم‌پوشان، مشروعیت سیاسی، انسجام اجتماعی، نظام اقتصادی و از همه مهم‌تر ادراک و بینش توده‌ها (بصیرت) را هدف قرار دادند.

۱-۳ .مسئله پژوهش و رویکرد تحلیلیِ جنگ ترکیبی

در تحلیل مطالعات امنیتی معاصر، چنین پدیده‌ای که در آن مؤلفه‌های گوناگون منازعه (روانی، شناختی، اقتصادی، امنیتی و نظامی) برای شکستن اراده جامعه و فرسایش اقتدار حکومت به کار گرفته می‌شوند، تحت عنوان «جنگ ترکیبی» (Hybrid Warfare) تبیین می‌گردد. مسئله بنیادین پژوهش حاضر این است که فشارهای چندسویه و نامتقارنِ تحمیل‌شده بر حکومت امیرالمؤمنین (ع)، چگونه در یک فرآیند فرسایشیِ تجمعی، امکان تعمیق بیداری اسلامی جامعه را محدود ساخت و تثبیت ارکان نهادی تمدن اسلامی را با موانع ساختاری روبه‌رو کرد؟ کاربست مفهوم تحلیلی جنگ ترکیبی (رویارویی چندوجهی) در این پژوهش، هرگز به معنای تطبیق نابجا یا تحمیل مفاهیم و ابزارهای سده بیست‌ویکم بر رخدادهای سده نخست هجری نیست؛ بلکه بهره‌گیری از یک چارچوب نظری برای شناخت منطق درهم‌تنیدگی و هم‌افزایی کارکردیِ ابعاد منازعه (شناختی، روانی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی) است. الگویی که در آن، فشارهای چندلایه معارضان به‌طور هم‌زمان یا متوالی، به فرسایش اراده عمومی انجامید، هزینه‌های استقرار حاکمیت حق را بالا برد و مانع از تثبیت ساختارهای تمدن‌ساز حکومت امیرالمؤمنین (ع) گردید.

پیشینه پژوهش

مطالعات مربوط به تحولات سیاسی و امنیتی حکومت علوی و مواجهه جریان‌های مخالف با آن، از منظرهای گوناگون انجام شده‌اند. برای روشن‌شدن جایگاه پژوهش حاضر، این آثار را می‌توان به‌طور کلی در سه حوزه مفهومی ـ راهبردی، تاریخی ـ متنی و تمدنی دسته‌بندی کرد. این دسته‌بندی ناظر به محور غالب هر مطالعه است و به معنای جدایی کامل حوزه‌ها از یکدیگر نیست.

الف) مطالعات مفهومی و راهبردی جنگ ترکیبی

در ادبیات معاصر درباره منازعات چندبُعدی، هافمن (Hoffman, 2007) و کالن و ریچبورن ـ کجنرود (Reichborn-Kjennerud, 2017 & Cullen) به هم‌نشینی شیوه‌های متعارف و نامتعارف و نقش ابزارهای اطلاعاتی در منازعه توجه کرده‌اند. این چارچوب‌ها برای تعریف مفاهیم پژوهش حاضر سودمندند، اما کاربرد آن‌ها در مطالعه تاریخ نیازمند تفکیک میان مدل نظری جدید و واقعیت تاریخیِ مورد بررسی است. در پژوهش‌های داخلی، دادرس (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی تهدیدات ترکیبی و تأثیر آن بر امنیت ملی کشورها» پیوند میان مؤلفه‌های سخت، نیمه‌سخت، اقتصادی، اطلاعاتی و رسانه‌ای را بررسی کرده و بر آسیب‌پذیری ساختارهای سیاسی و اجتماعی تأکید داشته است. صائبی و نادی (۱۴۰۳) نیز در پژوهش «جنگ ترکیبی دشمن از منظر فرمانده معظم کل قوا»، با تحلیل محتوای بیانات رهبری پیوند فشار اقتصادی، تهاجم فرهنگی، جنگ شناختی و نفوذ ساختاری پرداخته‌اند. نادی و کرمی (۱۴۰۳) نیز در مطالعه «ابعاد و عرصه‌های جنگ ترکیبی» عرصه‌های متنوع قدرت و تأثیر آن‌ها بر اراده و محاسبات جامعه هدف را بررسی کرده‌اند. این مطالعات در صورت‌بندی ابعاد مفهومی موضوع یاری‌رسان‌اند، اما به‌خودی‌خود شواهدی درباره مصادیق تاریخی سده نخست هجری به شمار نمی‌روند.

ب) مطالعات تاریخی، تحلیلی و متون‌محور

بخشی از پژوهش‌ها به بررسی فتنه‌ها، تبلیغات و منازعات دوران امام علی(ع) بر پایه منابع تاریخی و متون دینی پرداخته‌اند. مجیدی و قزلسفلو (۱۳۹۲) در مقاله «استراتژی پایداری در برابر جنگ نرم با تکیه بر نهج‌البلاغه»، موضوعاتی چون تفرقه‌افکنیره‌برداری از نمادهای دینی و تخریب شخصیت را بررسی کرده و در سوی دیگر، بر بصیرت‌افزایی، روشنگری و پاسخ به شبهات به‌عنوان وجوهی از مواجهه علوی تأکید کرده‌اند. تحمیلی (۱۳۹۱) در پژوهش «روش‌های جنگ تبلیغاتی معاویه علیه امیرالمؤمنین(ع)» و هوشیاری (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی انواع و مصادیق جنگ روانی معاویه علیه امیرالمؤمنین(ع)» به شیوه‌های تبلیغاتی منسوب به جبهه شام، از جمله بهره‌گیری از ماجرای پیراهن عثمان و بازنمایی گزینشی رخدادها، پرداخته‌اند. پاکدل (۱۳۸۸) نیز در رساله «امام علی(ع) و جنگ روانی» نمونه‌هایی از تلاش برای تضعیف روحیه سپاهیان و شایعه‌پراکنی در منازعات آن دوره را واکاوی کرده است. ارزیابی این آثار مستلزم توجه به منابع مورد استناد و تمایز میان گزارش تاریخی، تفسیر پژوهشگر و داوری ارزشی است.

دسته‌ای دیگر از آثار، موانع درونی و ساختاری حکومت را بررسی کرده‌اند. چنارانی (۱۳۷۶) در مقاله «مشکلات حکومت علی علیه‌السلام»، مقاومت اشرافیت قریش در برابر سیاست عدالت‌محور، تداوم برخی سنت‌های جاهلی و دشواری اصلاح نظم پیشین را از چالش‌های حکومت برمی‌شمارد. سلیمانی (۱۳۸۱) در مقاله «نقش خواص در تضعیف حکومت علی(ع)» با تمرکز بر نقش نخبگان، دنیازدگی و انفعال سیاسیِ بخشی از آنان را در شکل‌گیری تردید و کاهش همراهی اجتماعی بررسی می‌کند. روح‌اللهی امیری (۱۳۸۹) نیز در کتاب «مشکلات و موانع سیاسی ـ اجتماعی حکومت امام علی(ع)» به زمینه‌های اختلاف اجتماعی و دشواری‌های اداره جامعه پرداخته است. این مطالعات برای فهم زمینه‌های داخلی اهمیت دارند و امکان می‌دهند فشار بیرونی از ضعف‌ها و تنش‌های درونی جامعه متمایز، اما در تعامل با آن‌ها، بررسی شود.

ج) مطالعات تمدنی و موانع بیداری اسلامی

در سطح تمدنی، زین‌الدین (۲۰۱۹) در مقاله «الحضارةُ الإسلاميةُ الحديثة: الماهيةُ والموقع» ارکان تمدن اسلامی را در منظومه اندیشه دینی بررسی کرده و به جایگاه عدالت و عقلانیت در صورت‌بندی تمدنی پرداخته است. رجبی (۱۴۰۴) نیز در مقاله «شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی؛ آسیب، چالش و موانع» با رویکردی تحلیلی ـ معرفت‌شناختی، برخی موانع ساختاری و فرهنگی و تعامل عوامل درون‌زا و برون‌زا را در مسیر شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی بررسی می‌کند. این آثار برای صورت‌بندی مفهوم تمدن و شناسایی موانع آن مفیدند؛ بااین‌حال، پیوند نظام‌مند میان این بحث‌ها و رخدادهای سیاسی ـ نظامی عصر علوی همچنان نیازمند تحلیل مستقل است.

نوآوری و شکاف پژوهشی

مرور پیشینه نشان می‌دهد که شماری از پژوهش‌ها بر یک بُعد مشخص، مانند جنگ روانی، تبلیغات یا شورش‌های نظامی، تمرکز کرده‌اند؛ درحالی‌که بررسی هم‌زمان ابعاد نظامی، سیاسی، اقتصادی و شناختی می‌تواند تصویر فراگیرتری از فشارهای وارد بر حکومت علوی فراهم آورد. از سوی دیگر، بخش مهمی از ادبیات جنگ ترکیبی به منازعات معاصر می‌پردازد و چارچوب آن کمتر برای تحلیل تاریخی، با ملاحظات روش‌شناختی لازم کار گرفته شده است. نوآوری این پژوهش نه در اثبات قطعیِ وجود «عملیات ترکیبی» به معنای نهادی و مدرن، بلکه در سنجش کارایی یک چارچوب میان‌رشته‌ای برای کنار هم نهادن شواهد پراکنده و ارزیابی تعامل احتمالی آن‌هاست. بر این مبنا، رخدادهایی چون نبردها، غارات، رقابت سیاسی، اثرگذاری تبلیغی و واگرایی اجتماعی در نسبت با یکدیگر بررسی می‌شوند تا روشن شود این فشارها چگونه می‌توانستند بر انسجام جامعه، توان حکمرانی و فرصت‌های تمدنی اثر بگذارند. این رویکرد، در عین توجه به پیوندها، تفاوت زمینه‌ها و محدودیت شواهد تاریخی را نیز حفظ می‌کند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، بنیادین ـ کاربردی و از نظر شیوه گردآوری و تحلیل داده‌ها، کیفی با رویکرد «توصیفی ـ تحلیلی» و «تطبیق مفهومی» است.

۱. پیکره پژوهش و معیارهای انتخاب داده‌ها

داده‌های این مطالعه از متون دست‌اول و تواریخ متقدم فریقین گردآوری شده است؛ محوریت در متون کلامی و بیانات حاکمیتی با *نهج‌البلاغه* (شامل خطب، نامه‌ها و حکمت‌ها) است و در شواهد تاریخی، با تکیه بر آثاری چون *وقعهٔ صفین* نصر بن مزاحم منقری (د ۲۰۶ق)، *تاریخ الرسل و الملوک* محمد بن جریر طبری (د ۳۱۰ق)، *انساب الاشراف* احمد بن یحیی بلاذری (د ۲۷۹ق) و *مروج الذهب* علی بن حسین مسعودی (د ۳۴۶ق) تدوین یافته است. معیار گزینش گزارش‌ها بر پایه سه مؤلفه استوار بوده است:

نخست، ارتباط مستقیم داده‌ها با مواجهه حاکمیت با بحران‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی و روانی در چهار ایستگاه تاریخی (جمل، صفین، نهروان و غارات)؛

دوم، اعتبار سندی و جایگاه متقدم اثر در تاریخ‌نگاری قرون نخستین؛

سوم، توان گزارش در بازنمایی رفتار تعاملی و ابزارهای به‌کاررفته از سوی کنشگران رقیب و کارگزاران علوی.

۲. واحد تحلیل و مراحل کدگذاری

واحد تحلیل در این پژوهش، «واحدهای روایی و گزاره‌های موضوعی مستقل» (Thematic Units) پیرامون یک کنش یا رویداد معین است، نه صرف واژگان یا صفحات کتب. تحلیل داده‌ها در سه گام متوالی صورت پذیرفته است:

گام اول (کدگذاری باز و استخراج زمینه‌ها): استخراج گزارش‌های معطوف به فشارهای بیرونی، مواضع مخالفان، بحران‌های فکری و تصمیمات حکومتی در منابع مذکور.

گام دوم (کدگذاری محوری و دسته‌بندی): طبقه‌بندی گزاره‌ها ذیل پنج مؤلفه عملیاتی‌شده از الگوهای تعارض ترکیبی (بُعد مشروعیتی و شناختی، بُعد اجتماعی و روانی، بُعد اقتصادی و تطمیعی، بُعد امنیتی و نظامی، و بُعد ارتباطی).

گام سوم (کدگذاری انتخابی و تطبیق مفهومی): برقراری نسبت میان ابعاد پنج‌گانه استخراج‌شده با تعلیق کارکردهای تمدنی و موانع بیداری اسلامی در عصر علوی. در این مرحله به منظور پیشگیری از تطبیق نابه جا، هم‌پوشانی کارکردی رخدادها صرفاً به‌عنوان «تبیین تحلیلی» صورت‌بندی شده، نه اثبات یک سازماندهی نوین سازمانی میان بازیگران کهن.

جدول ۱. نمونه فرایند سه‌مرحله‌ای کدگذاری شواهد تاریخی (از کد باز تا کد انتخابی)

ردیف	رخداد / حوزه داده	گزاره / متن شواهد دست‌اول (واحد تحلیل)	ارجاع منبع متقدم	کد باز (مفاهیم اولیه)	کد محوری (مؤلفه جنگ ترکیبی)	کد انتخابی (مانع تمدن‌سازی)
۱	نبرد جمل	وَ إِنَّهُمْ لَيَطْلُبُونَ حَقّاً هُمْ تَرَكُوهُ وَ دَماً هُمْ سَفَكُوهُ...»	نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۲۲	سرمایه‌گذاری روی پیشینه صحابی‌گری؛ خون‌خواهی عثمان برای توجیه شورش	بُعد مشروعیتی و شناختی	ایجاد بحران مشروعیت و شکاف در اراده

						و باور امت
۲	نبرد صفین	بستن مسیر آب به روی سپاه عراق در منطقه صفین توسط معاویه و عمروعاص	وقعهٔ صفین، صص ۱۶۰–۱۶۳؛ نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۵۱	مهار منابع زیستی حیاتی؛ حربه‌ی محروم‌سازی لجستیکی	بُعد اقتصادی و فشارهای سرزمینی	اختلال در زیست‌پذیری و استقرار نظم تمدنی
۳	نبرد صفین	برافراشتن مصاحف بر سر نیزه‌ها به پیشنهاد عمروعاص در آستانه شکست	وقعهٔ صفین، صص ۴۷۶–۴۸۰؛ تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۴۸	دستکاری نمادهای مقدس؛ تحمیل شکاف در بدنه سپاه امام؛ تمرد قرّاء	بُعد شناختی و عملیات روانی	فریب ادراکی، انحراف در اجماع عمومی و تحمیل تحکیم
۴	فتنه نهروان	سر دادن شعار «لا حُکْمَ إِلاَّ لِلّه» توسط مارقین و تکفیر جامعه اسلامی	نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۴۰؛ الإمامة والسیاسة، ج ۱، ص ۱۲۳	ظاهرگرایی افراطی دینی؛ قرائت قشری از توحید؛ امتناع از پذیرش ساماندهی نهادی حکومت	بُعد هویتی و فرهنگی	رادیکالیسم فکری، خشونت فرقه‌ای و مسدودسازی عقلانیت حکمرانی
۵	شبیخون‌ها (غارات)	حمله بُسر بن ارطاة و سفیان بن عوف غامدی به انبار، هیت و شهرهای عراق و یمن	الغارات، ج ۱، صص ۳۰–۳۸؛ نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۲۷	عملیات ایذایی نامتقارن؛ ناامن‌سازی عمق استراتژیک؛ ارعاب روانی غیرنظامیان	بُعد امنیتی و فرسایش نظامی	ناامنی ساختاری، سلب ثبات سرزمینی و رخوت در مسئولیت مدنی
۶	منازعه کوفه و شام	ارسال اموال و وعده مناصب از سوی شام به اشراف قبایل عراق برای جدایی از جبهه حق	أنساب الأشراف، ج ۲، ص ۴۲۱؛ کتاب الفتوح، ج ۴، ص ۱۸۰	تطمیع کارگزاران و متنفذان؛ ایجاد گسست میان پایگاه مردمی و حاکمیت	بُعد اقتصادی و تطمیعی	اختلال در برقراری عدالت توزیعی و تفرقه در انسجام اجتماعی

۳. روایی، اعتبارسنجی و پایایی داده‌ها

برای دستیابی به اعتبار علمی و مهار خطای تفسیری، از روش «مثلث‌سازی داده‌ها و منابع» استفاده گردید؛ بدین صورت که شواهد تاریخیِ یک واقعه با نصوص موجود در نهج‌البلاغه و گزارش‌های سایر تواریخ فریقین مقابله و مقایسه گردید تا مواردی که ناشی از سوگیری راویان یا اغراض سیاسی درباری بوده پالایش شود.

محدودیت‌های پژوهش

این مطالعه همانند هر پژوهش تاریخی-مفهومی با محدودیت‌هایی مواجه بوده است:

۱. تکثر و واگرایی روایات تاریخی: گزارش‌های برجای‌مانده از حوادث سده نخست هجری در خصوص شمار سپاهیان، انگیزه‌های پنهان کنشگران میزان ریزش یا رویش نیروها، با تکثر روایی و گاه تعارضات فرِقه‌ای همراه‌اند؛ بنابراین استناد به یک عدد یا گزارش (مانند شمار دقیق توبه‌کنندگان نهروان) قطعیتی تاریخی ایجاد نمی‌کند و ناگزیر در دایره روایت‌های ترجیحی قرار می‌گیرد.

۲. محدودیت در اثبات علیت قطعی: پیوند میان «فشارهای ترکیبی و هم‌افزا» با «توقف ارکان تمدن‌سازی اسلامی» در این مقاله، از نوع همبستگی و «تحلیل تفسیری-انطباقی» است. روش کیفی اسنادی به پژوهشگر اجازه نمی‌دهد که رابطه علّی منحصربه‌فرد را به شیوه تجربی اثبات کند؛ لذا عدم تحقق کامل آرمان‌های حکمرانی علوی تک‌علتی نبوده و عوامل زمینه‌ای دیگری نیز در آن دخیل بوده‌اند.

۳. پرهیز از زمان‌پریشی و تحمیل مفاهیم معاصر: ادبیات «جنگ ترکیبی» زاییده نظریه‌های امنیتی قرن بیست و یکم است. اطلاق این ساختار مفهومی بر حوادث قرن نخست هجری صرفاً از باب کارایی الگو در بازشناسی ماهیت غیرتک‌بُعدی مخالفت‌هاست هرگز به معنای وجود ستاد فرماندهی مشترک، سازمان‌های عملیاتی نوین یا برنامه‌ریزی یکپارچه میان جبهه‌های ناکثین، قاسطین و مارقین نیست.

چارچوب مفهومی و نظری پژوهش

مخالفت‌ها با حکومت نوپای علوی، ماهیتی چندوجهی و پیچیده داشت. برای دسته‌بندی و واکاوی بهتر این تعارض‌ها، پژوهش حاضر بر سه مفهوم کلیدی تکیه می‌کند:

۱. بیداری و آگاهی اسلامی

در این پژوهش، منظور از بیداری اسلامی صرفاً حرکت سیاسی نیست؛ بلکه سطح مطلوبی از رشد معرفتی و بصیرت تاریخی جامعه است که در آن، تمایز میان حق و باطل بر پایه اصول و ضوابط بنیادین دین شناخته می‌شود، نه بر اساس شهرت افراد و تعلقات عشیره‌ای (نهج‌البلاغه، ح ۲۶۲).

۲. تمدن اسلامی

تمدن اسلامی در گستره حکمرانی علوی، تجلی عینی دینداری در قالب اقامه عدالت توزیعی، حاکمیت قانون الهی، امنیت پایدار عمومی و شکوفایی ظرفیت‌های اخلاقی و معیشتی انسان‌ها درون ساختاری مدنی و منضبط است (نهج‌البلاغه، ن ۵۳).

۳. جنگ ترکیبی (رویارویی چندوجهی به‌عنوان چارچوب تحلیلی)

در این پژوهش، جنگ ترکیبی ناظر بر الگویی از منازعه است که در آن، جریان‌های معارض هم‌زمان یا به توالی، ابزارهای شناختی، روانی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی را به کار می‌گیرند تا هزینه تداوم حاکمیت حق را افزایش دهند.

کاربست این مفهوم تحلیلی، نه به معنای ادعای هماهنگی سازمانی، اتاق جنگ مشترک یا توطئه پیشینی میان شورشیان بصره، اشرافیت شام و خوارج نهروان است و نه به معنای تحمیل نابجای مفاهیم مدرن بر رخدادهای سده نخست هجری؛ بلکه بر «منطق درهم‌تنیدگی و هم‌افزایی کارکردیِ این فشارهای چندگانه» دلالت دارد. این هم‌افزایی با ایجاد خطای محاسباتی در عامه و فرسایش بنیه اجتماعی، اراده تمدنی امت را سست کرد و مانع از استقرار نهادهای مدنی–حکومتی در عصر امام علی (ع) شد.

یافته‌های پژوهش

تجلی ابعاد جنگ ترکیبی در رخدادهای عصر علوی و موانع تمدن‌سازی

رویارویی با حکومت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) صرفاً نبردی نظامی یا منازعه‌ای تک‌بعدی برای تصاحب قدرت نبود؛ بلکه جبهه معارضان با بهره‌گیری هم‌افزا از شیوه‌های نظامی، عملیات روانی، فریب ادراکی، اختلال در معیشت و تحریک شکاف‌های قومی، الگویی پیچیده و چندوجهی از فرسایش همه‌جانبه را رقم زدند. هدف بنیادین این زنجیره بحران‌ها، ممانعت از تثبیت حکومت عدل، تخریب انگیزه جامعه در مسیر بیداری ایمانی و در نهایت توقف پی‌ریزی پایه‌های تمدن اسلامی بود. ابعاد این رویارویی را می‌توان در متن چهار رویداد سرنوشت‌ساز آن عصر بازخوانی کرد:

فتنه جمل؛ شکاف نخبگانی و چالش مشروعیت داخلی

نخستین ضربه ساختاری به حکومت نوپای علوی در ماجرای بصره و با پیشگامی شماری از خواص و صحابه باسابقه پدید آمد (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۱؛ دینوری، ۱۳۶۸ش، ص ۱۴۹). ساحت شناختی و ادراکی این بحران، از رهگذر بهره‌برداری ابزاری از جایگاه معنوی «ام‌المؤمنین» و تبدیل مطالبه مسکوت‌مانده قصاص خلیفه پیشین به شعاری پوپولیستی و تهییج‌کننده شکل گرفت؛ ابزاری که مشروعیت بیعت فراگیر عمومی را آشکارا به چالش کشید و افکار عمومی را دچار انحراف ساخت. هم‌زمان در ساحت اقتصادی، این منازعه با تصرف قهرآمیز بیت‌المال بصره، تاراج خزاین و برخورد خشونت‌بار با کارگزاران منصوب امام (ع) همراه گردید تا از این طریق، کانون مالی مستقلی در تقابل با مرکز خلافت شکل گیرد (ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۴۶۶).

در پاسخ به این فتنه، امیرالمؤمنین (ع) با اتخاذ راهبرد جهاد تبیین و تکیه بر روشنگری‌های مکرر، گفت‌وگوهای اقناعی و اتمام حجت‌های پی‌درپی کوشید بحران را بدون خون‌ریزی مهار نماید (مفید، ۱۴۱۳ق، صص ۱۸۰ و ۱۸۲؛ ابن‌قتیبه دینوری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۷۰). بااین‌حال، تحمیل ناگزیر این نبرد نظامی علاوه بر خسارات و تلفات سنگین انسانی، شیرازه انسجام امت اسلامی را به‌شدت متزلزل ساخت. پیامد بنیادین این واقعه، سوق‌یافتن

ناخواسته توان مادی، انسانی و مدیریتی حکومت از مسیر تحقق اصلاحات ساختاری و تثبیت پایه‌های تمدنی، به‌سوی مهار بحران‌های فرسایشی درون‌جامعه‌ای بود.

نبرد صفین؛ فرسایش نظامی، محاصره اقتصادی و فریب ادراکی

نبرد صفین تجلی تمام‌عیار رویارویی حکومت علوی با جبهه‌ای دنیاگرا بود که در چارچوب یک جنگ ترکیبی پیشرفته، ابزارهای تبلیغاتی و ادراکی، فشارهای اقتصادی- سرزمینی و تحرکات نظامی را به‌صورت هم‌افزا به کار گرفت (منقری، ۱۴۰۴ق، ص ۲۵۰؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۰۸). دستگاه اموی حاکم بر شام با ایجاد تحریم خبری و قطع ارتباط سرزمینی و فکری مردم با کانون‌های اصیل جهان اسلام، یعنی کوفه و مدینه، روایتی تحریف‌شده از خون‌خواهی عثمان ساخت. آنان با گسترش ادعاهای واهی و تصویرسازی ساختگی از نقش مرکزیت خلافت در قتل خلیفه سوم، توانستند افکار عمومی شامیان را به‌طور یکپارچه و تعصب‌آلود علیه امیرالمؤمنین (ع) بسیج کنند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۷۰۰). علاوه بر این ساحت شناختی، مسدودسازی شریعه فرات به روی سپاه عراق، مصداق بارز بهره‌برداری خصمانه از مهار منابع حیاتی و زیرساخت‌های زیستی در جهت فروپاشی اراده سیاسی و توان رزمی رقیب بود؛ بااین‌حال، این حربه غیراخلاقی با پیروزی نظامی سپاه عراق و فرمان جوانمردانه امام (ع) مبنی بر گشودن مجدد آب به روی شامیان خنثی شد و مرزبندی بنیادینِ اخلاق‌محور حکومت علوی با رویکردهای منفعت گرایانه و اخلاق گریز معاویه را به تصویر کشید (منقری، ۱۴۰۴ق، صص ۱۶۰–۱۶۳).

اوج همگرایی و کارایی این شگردهای فرساینده در مرحله واپسین نبرد و هم‌زمان با نشانه‌های شکست قطعی سپاه شام پدیدار شد؛ جایی که شگرد فریبکارانه برافراشتن مصاحف بر سر نیزه‌ها به اجرا درآمد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۳۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۳، ص ۳۱۶). این عملیات شناختیِ پیچیده، دقیقاً گسل‌های اعتقادی و نقطه ضعف فکری سپاه کوفه—یعنی دینداری هیجانی، فقدان بصیرت عمیق و سطحی‌نگری قشریون متظاهر—را هدف گرفت. القای شبهه ناروا پیرامون گناه بودن تداوم نبرد میان مؤمنان و لزوم رجوع به کتاب‌الله، سامان فرماندهی سپاه علوی را متلاشی ساخت و به تمردی گسترده علیه حاکمیت شرعی منجر شد. پیامد مستقیم این نفوذ فکری، تحمیل روند تحمیلی حکمیت و فرستادن فردی فاقد کیاست و فراست سیاسی (ابوموسی اشعری) به نمایندگی از جبهه حق بود (دینوری، ۱۳۶۸ش، ص ۱۹۰؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۵۴). بدین‌گونه، فتحی نظامی که در چندقدمی تحقق قرار داشت، در پی شکست محاسباتی توده سپاه، به فرسایش فزاینده موقعیت سیاسی خلافت و زایش زودهنگام جریان‌های تندرو و تجزیه‌طلب جدید بدل گردید.

۳. ماجرای نهروان؛ زایش تحجر، تکفیر و ناامنی عمومی

پیامد مستقیم و مخرب شوک فکری ناشی از تحمیل حکمیت در صفین، پدیداری و سربرآوردن شتابان جریان افراط‌گرای خوارج بود. این جریان بر بستر جهل ساختاری، جمود فکری، ظاهرگرایی مفرط و فهم انتزاعی و قشری از نصوص دینی تکوین یافت و با صورتبندی ناصواب شعار قرآنی «لا حُکمَ إلّا لله»، آن را به ابزاری ادراکی برای مشروعیت‌زدایی از حاکمیت و خروج علنی از طاعت امام مفترض‌الطاعه بدل ساخت (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۰؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۷۰۰؛ ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، صص ۲۳–۲۵). هرچند خاستگاه و انگیزه اولیه توده خوارج ناشی از تعصبات مذهبی کورکورانه و غیرت دینی تهی از بصیرت بود، اما هدایت پنهان این بحران در پشت صحنه با خط نفاق و بازیگری اشرافیت منفعت طلب و فرصت جوی قبیله‌ای (به‌ویژه چهره‌هایی چون اشعث بن قیس) پیوند خورد؛ نقشی که هدف بنیادین آن جلوگیری از ترمیم آرایش نظامی کوفه و سدکردن مسیر سامان‌دهی مجدد سپاه برای شکست نهایی جبهه شام بود (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۷۹).

در ساحت رفتاری و عملیاتی، این انحراف شناختی و تعصب عقیدتی به‌سرعت از مرحله نزاع کلامی فراتر رفت و به راهبرد ارعاب عمومی، ترور و ناامن‌سازی شریان‌های حیاتی جامعه اسلامی دگرگون شد؛ رفتاری افراطی که نقطه اوج آن در قتل فجیع و ددمنشانه غیرنظامیان بی‌دفاع، از جمله شهادت عبدالله بن خباب بن ارت و همسر باردارش، نمود یافت و آرامش روانی و امنیت قلمرو خلافت را مختل ساخت (دینوری، ۱۳۶۸ش، ص ۲۰۷؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۵۰؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۸۸). در مواجهه با این بحران امنیتی- معرفتی، امیرالمؤمنین (ع) با تفکیک بدنه نادان از سران فتنه‌گر، میدان را به عرصه روشنگری، گفت‌وگوی چهره‌به‌چهره و مناظرات استدلالی بدل ساخت و توانست بخش درخورتوجهی از فریب‌خوردگان را به اردوگاه حق بازگرداند. بااین‌حال، لجاجت و تحجر هسته سخت این جریان، وقوع نبرد خونین نهروان در سال ۳۸ هجری را ناگزیر کرد. این رویارویی دردناک گرچه به ریشه‌کنی کانون شورش نظامی خوارج انجامید، اما به‌مثابه یک ضایعه تمدنی عمیق، انگیزه سلحشوری و توان رزمی سپاه عراق را دچار فرسایشی شدید کرد و تحقق اهداف بنیادین حکومت در استقرار عدالت فراگیر و بسط ثبات سیاسی را به تعلیق واداشت.

۴. شبیخون‌های ایذایی (غارات)؛ سلب امنیت و فرسایش اراده عمومی

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که جبهه شام پس از تحولات حکمیت، الگوی منازعه را از نبردهای جبهه‌ای و متقارن به راهبرد حملات نامتقارن، شبیخون‌های برق‌آسا و عملیات ایذایی تغییر داد که در منابع تاریخی با عنوان پدیده «غارات» ثبت شده است (ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ش، ج ۱، صص ۱۸–۲۲؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۹۹). بازخوانی پیامدهای میدانی این تحرکات گویای آن است که هدف اصلی چنین یورش‌هایی نه تصرف پایدار سرزمینی، بلکه ایجاد فرسایش روانی، القای حس بی‌ثباتی فراگیر و تضعیف باور عمومی نسبت به کارآمدی و توان بازدارندگی حکومت علوی در تأمین امنیت مرزها و شهروندان بود.

نمود بارز این راهبرد خشونت‌بار در یورش‌های بی‌رحمانه فرماندهانی چون بُسر بن ارطاۀ به مناطق حجاز و یمن و نیز هجوم به شهر استراتژیک انبار متجلی گردید؛ جایی که غارت گسترده اموال، ریختن خون بی‌گناهان و تعرض به حریم مسلمانان و اهل‌ذمه، اندوه عمیق و اعتراض دردمندانه امیرالمؤمنین (ع) به سستی و بی‌تحرکی کوفیان را در پی داشت (نهج‌البلاغه، خطبه‌های ۲۷ و ۱۱۷؛ ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ش، ج ۲، صص ۴۰۵ و ۶۰۲).

در نقطه مقابلِ جامعه متشتت و خسته عراق، معاویه با هوشمندی تمام از ساختار قبیله‌ای شام بهره گرفت؛ او با تکیه بر انسجام سنتی عشیره‌ها، توزیع هدفمند امتیازها و رانت‌های مالی، و از همه مهم‌تر ایجاد انحصار کامل بر جریان اخبار و یکدست‌سازی روایت‌های سیاسی، توانست وفاداری و همگرایی شامیان را حول منافع جبهه خود بازتولید و تثبیت کند (نهج‌البلاغه، خطبه‌های ۳۴، ۶۹ و ۹۷؛ ابن‌اعثم کوفی، ۱۴۱۱ق، ج ۴، صص ۸۰–۸۲). این تفاوت ساختاری در پشتیبانی اجتماعی و انسجام ادراکی، در نهایت به ناترازی موازنه قدرت و پیشبرد طرح فرسایشی شام علیه ثبات و سامان سیاسی خلافت علوی انجامید

موانع بنیادین بیداری و استقرار تمدن اسلامی در آیینه منازعه ترکیبی

پیامد هم‌افزایی بحران‌های یادشده، تحدید ظرفیت‌های بالقوه و ایجاد اختلال در فرایند تثبیت عینی تمدن اسلامی در عصر پنج‌ساله علوی بود که بازتاب آن را می‌توان در سه محور صورت‌بندی کرد:

۱. اختلال در دستگاه تحلیلی جامعه و فرسایش بیداری عمومی: تمدن پایدار بر آگاهی عمیق دینی استوار است؛ اما جریان‌های معارض با دوقطبی‌سازی‌های کاذب و بهره‌برداری از ظاهر مقدسات، قدرت تشخیص عمومی را دستخوش انحراف و اختلال ساختند و با غلبه دادن قرائت‌های قشری، زمینه تعمیق بینش ایمانی و درک جوهر عدالت را با دشواری مواجه نمودند.

۲. فرسایش انسجام اجتماعی و احیای تعصبات جاهلی: تکوین امت نیازمند عبور از پیوندهای خونی به‌سوی همبستگی ایمانی بود. تحریک رقابت‌های قبیلگی، تطمیع اشراف و خشونت‌های فرقه ای، سرمایه اجتماعی حکومت را فرسود و وفاداری‌های قومی را جایگزین انضباط مدنی ساخت.

۳. استهلاک ظرفیت‌های انسانی و مادی در مهار بحران‌ها: پی‌ریزی نهادهای تمدنی، احیاء و آبادانی بلاد و توسعه قضایی، نیازمند آرامش پایدار و مازاد اقتصادی است. تحمیل سه نبرد پیاپی و شبیخون‌های مکرر غارات، همه توان مالی، نظامی و فکری حاکمیت را ناگزیر صرف دفع تهدیدها و حفظ اصل جامعه اسلامی کرد و فرصت تاریخی برای بسط فراگیر و تثبیت پایدار نهادهای تمدن عدل‌محور علوی را به حداقل رساند.

برآیند تحلیل چندلایه فشارهای تحمیل‌شده بر جامعه اسلامی در عصر خلافت علوی و سازوکار اثرگذاری آن‌ها بر فرسایش آگاهی عمومی و تعلیق شاخص‌های تمدنی، در جدول ذیل خلاصه گردیده است:

جدول ۲- تحلیل چندبعدی منازعات و موانع تثبیت تمدنی در عصر امام علی (ع)

رخداد / ایستگاه تاریخی	بعد اصلی فشار	شگردهای عینی و گزارش‌شده	پیامد بر آگاهی و بینش عمومی	مانع تثبیت تمدن و الگوی حکمرانی

جمل (۳۶ ق)	مشروعیتی و شناختی	تمسک به اعتبار صحابی و همسر پیامبر، خون‌خواهیِ نمادین	تزلزل در تشخیص ملاک حق، تشویش در داوری توده‌ها	تضعیف اقتدار مرکزی، مخدوش‌شدن وحدت سیاسی امت
صفین (۳۶–۳۷ ق)	نظامی و نمادین (روانی)	صف‌آرایی بلندمدت، ترفند نیزه‌کردن مصاحف و بهره‌برداری از مقدسات	تبدیل بحران نظامی به بحران اندیشه، تسلط تردید بر سپاه عراق	تحمیل حکمیت، توقف فروپاشی کانون طغیان سیاسی
نهروان (۳۸ ق)	معرفتی و امنیتی	خروج معرفتی، تکفیر مؤمنان، تمسک جمودگرایانه به ظاهر قرآن	ایجاد شکاف عقیدتی درون‌جبهه‌ای، ناامنی مسیرها و ریختن خون بی‌گناهان	اتلاف توان سپاهیان در نبرد داخلی، تعلیق امنیت و استقرار مدنی
غارات (۳۸–۴۰ ق)	اقتصادی و ایذایی	شبیخون‌های مرزی بسرعت‌گریز، تخریب راه‌ها، غارت اموال عمومی	القای ناامیدی، گسترش فرسودگی روانی و تمایل به عافیت‌طلبی	سلب امنیت تجاری و عمومی، تضعیف اعتماد به حمایت حاکمیت

راهبردهای دفاعی و کنش‌گری حکیمانه امیرالمؤمنین (ع) در مواجهه با تهدیدهای چندوجهی

بررسی سیره حکمرانی امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) در شرایط بحرانی خلافت، مبین الگویی منحصربه‌فرد از مواجهه با تهاجم‌های چندبعدی است؛ الگویی که در آن، کارآمدی سیاسی و مدیریت بحران با غایت‌شناسی اخلاقی و مبانی اصیل توحیدی پیوندی ناگسستنی دارد. در شرایطی که جبهه مقابل با درهم‌آمیختن شیوه‌های تهدید و رعب‌افکنی، عملیات روانی، تحریف آموزه‌ها و متون دینی، اخلال در معیشت و تطمیع اشراف، درصدد فروپاشی مرکزیت جهان اسلام بود، امیرالمؤمنین (ع) هرگز اقتدار حاکمیت را بر شالوده ترفندهای نامشروع یا عمل‌گرایی غیراخلاقی بنا ننهادند. ایشان در برابر توطئه‌های پیچیده معارضان، منظومه‌ای از تدابیر خردورزانه، ساختارمند و انسان‌ساز را به منصه ظهور رساندند که نه بر انفعال تدافعی، بلکه بر کنش‌گری فعال هدایت‌بخش استوار بود:

۱. جهاد روشنگری، اقناع فکری و اتمام‌حجت معرفتی (پاسخ به مانع بحران مشروعیت‌زدایی و جعل روایی)

محوری‌ترین تدبیر امام (ع) در مواجهه با شبهه‌افکنی‌ها و فریب‌های ادراکی، احیای عقلانیت انتقادی و ارتقای فهم عمومی از طریق گفت‌وگو، استدلال و شفاف‌سازی مبانی حکومت بود. در شرایطی که دستگاه تبلیغاتی شام با وارونه‌نمایی حقیقت و غائله‌سازان جمل با بهره‌گیری از نمادهای مذهبی، قدرت تحلیل جامعه را تضعیف کرده بودند، رویکرد حضرت متکی بر «تبیین پیشینی» و ابهام‌زدایی کامل از فضای فتنه قرار داشت. ایشان هیچ نبردی را پیش از اتمام‌حجت همه‌جانبه حقوقی و کلامی آغاز نکردند؛ چنان‌که پیش از جنگ جمل، با ارسال مکرر ابن‌عباس و نگارش نامه‌های تحلیلی و حتی ایستادن در برابر صفوف دشمن برای گفت‌وگوی رو در رو با

طلحه و زبیر، نهایت کوشش خود را برای بازگرداندن عناصر متزلزل به چارچوب خرد و تقوا به کار بستند (مفید، ۱۴۱۳ق، صص ۱۸۰–۱۸۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۳).

این استراتژی روشنگری در نبرد صفین نیز به اوج رسید؛ امام (ع) با ایراد خطبه‌های پی‌درپی، ماهیت انحرافی جریان اموی را افشا ساختند و جامعه را به باطن جریان‌ها توجه دادند: «إِنَّمَا بَدْءُ وُقُوعِ الْفِتَنِ أَهْوَاءٌ تُتَّبَعُ وَأَحْكَامٌ تُبْتَدَعُ...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۵۰). همچنین در برابر غوغاسالاری خوارج و شعار گمراه‌کننده «لاحکم إلا لله»، امام با کالبدشکافی منطقی سفسطه آنان فرمودند: «كَلِمَةُ حَقٍّ يُرَادُ بِهَا بَاطِلٌ؛ نَعَمْ إِنَّهُ لَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ وَلَكِنَّ هَؤُلَاءِ يَقُولُونَ: لَا إِمْرَةَ إِلَّا لِلَّهِ إِنَّهُ لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۰). بدین‌گونه، حضرت میدان تقابل ادراکی را از هیجان‌های احساسی و تعصبات کور به عرصه ادله متقن بازگرداندند؛ به روایت طبری، پس از گفت‌وگوها و پیش از آغاز درگیری، شمار قابل‌توجهی از خوارج از موضع خود بازگشتند؛ در گزارش او عدد بیش از دو هزار نفر ذکر شده است (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص ۸۳). بااین‌حال، چون منابع در شمار افراد بازگشته اختلاف دارند، این رقم نباید به‌عنوان عدد قطعی تاریخی ارائه شود.

۲. انضباط اخلاقی در حکمرانی و نفی مطلق خدعه و پیمان‌شکنی (پاسخ به مانع فرسایش روانی–ادراکی و فریب‌های رسانه‌ای)

در جهان‌بینی سیاسی حاکمان اموی، «قدرت» غایتی قائم‌به‌ذات به شمار می‌آمد که برای حفظ و گسترش آن، هر وسیله‌ای—از جعل روایات و نقض عهد گرفته تا بهره‌گیری از سم، خیانت در مذاکرات و بستن آب بر تشنگان—توجیه‌پذیر بود. در نقطه مقابل، امیرالمؤمنین (ع) فلسفه بنیادین حکومت را تنها وسیله‌ای برای برپایی حق و سرکوب باطل می‌دانستند («وَاللَّهِ لَهِيَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ إِمْرَتِكُمْ، إِلَّا أَنْ أُقِيمَ حَقّاً أَوْ أَدْفَعَ بَاطِلاً»؛ نهج‌البلاغه، خطبه ۳۳) و ازاین‌رو، هرگز مقتضیات قدرت را بر اصول اخلاق ترجیح ندادند. امام (ع) صراحتاً مرز میان هوشمندی الهی را با فریب‌کاری سیاسی ترسیم نموده و فرمودند:

«وَاللَّهِ مَا مُعَاوِيَةُ بِأَدْهَى مِنِّي لَكِنَّهُ يَغْدِرُ وَيَفْجُرُ لَوْلَا كَرَاهِيَةُ الْغَدْرِ لَكُنْتُ مِنْ أَدْهَى النَّاسِ لَكِنْ كُلُّ غَدْرَةٍ فَجْرَةٌ كُلُّ فَجْرَةٍ كَفْرَةٌ...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۰۰).

این تقید به فضیلت و مروت، تنها یک شعار نظری نبود؛ بلکه در خطیرترین لحظات نبرد عملاً به اجرا درآمد. هنگامی که شامیان در صفین دسترسی سپاه کوفه به شریعه فرات را مسدود کردند و لشکریان امام با رشادت آب را بازپس گرفتند، حضرت به مقابله‌به‌مثل و تشنه‌نگه‌داشتن دشمن رضا ندادند و شریعه را به روی عموم گشودند (منقری، ۱۴۰۴ق، صص ۱۶۰–۱۶۳). همچنین، دستورهای صریح ایشان به فرماندهان سپاه پیش از آغاز هر جنگ، الگویی درخشان از اخلاق جنگی در اسلام است: منع آغاز درگیری تا پیش از هجوم حریف، حرمت تعقیب فراریان، ممانعت اکید از کشتن مجروحان، رعایت حرمت بانوان و اموال مردمان و پرهیز از بی‌حرمتی به جنازه‌های دشمنان (نهج‌البلاغه، نامه ۱۴؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۸). این انضباط اخلاقی نشان داد که صیانت از ارزش‌های تمدن اسلامی بسیار فراتر از پیروزی موقت بر تخت قدرت اهمیت دارد.

۳. پایداری تزلزل‌ناپذیر بر ساختار عدالت اجتماعی و حاکمیت قانون (پاسخ به مانع تطمیع و گسست طبقاتی اشراف)

یکی از خطیرترین چالش‌های درونی حکومت علوی، مقاومت اشراف، متنفذان قبیله‌ای و حتی برخی صحابه در برابر الغای تبعیض‌های مالی برجامانده از دوره‌های پیشین بود. جبهه نفاق با تطمیع و اعطای مستمری‌های گزاف، پیوسته درصدد جذب نخبگان و سران قبایل عراق بود؛ در این میان، گروهی از خواص مصلحت‌اندیش مکرراً به امام (ع) پیشنهاد می‌کردند که برای حفظ انسجام سیاسی و جلوگیری از ریزش سرکردگان طوایف، به آنان سهم بیشتری از بیت‌المال اختصاص دهد و مساوات کامل را به تعویق اندازد. اما پاسخ قاطع امام (ع) بنیان هرگونه باج‌دهی سیاسی و مصلحت‌سنجی کاسبکارانه را فروریخت:

«أَتَأْمُرُونِّی أَنْ أَطْلُبَ النَّصْرَ بِالْجَوْرِ فِیمَنْ وُلِّیتُ عَلَیْهِ! وَاللَّهِ لَا أَطُورُ بِهِ مَا سَمَرَ سَمِیرٌ... لَوْ کَانَ الْمَالُ لِی لَسَوَّیْتُ بَیْنَهُمْ، فَکَیْفَ وَإِنَّمَا الْمَالُ مَالُ اللَّهِ!» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲۶).

پافشاری امام بر مساوات مالی و لغو طبقات اشرافی، اگرچه به مهاجرت برخی دنیاطلبان به شام انجامید (ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ش، ج ۲، صص ۵۲۱–۵۲۴)، اما خلوص ماهیت حکومت اسلامی و آرمان تمدنی آن را از سقوط در ورطه جاهلیت بازداشت. حاکمیت قانون در سیره علوی به‌گونه‌ای تعمیم یافت که حتی نزدیک‌ترین کسان حضرت نظیر برادرشان عقیل، ذره‌ای بیش از حق خود از خزاین مسلمین دریافت نکردند (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۴). نظارت سخت‌گیرانه، مستمر و بدون مسامحه بر کارگزاران و کارداران حکومت و عزل سریع هر مسئول خطاپیشه، این پیام ساختاری را تثبیت کرد که کرامت انسان و عدالت همگانی هرگز قابل معامله در بازار رقابت‌های حاکمیتی نیست (نهج‌البلاغه، نامه‌های ۴۱ و ۴۳).

۴. بازسازی پیوند امت و امامت و تکیه بر توده‌های مؤمن (پاسخ به مانع واگرایی نخبگان و تضعیف سرمایه اجتماعی)

در برابر راهبرد معارضان مبنی بر ایجاد رخوت، فرسایش روانی و گسستن پیوند مردم با رهبری الهی از طریق شبیخون‌های ایذایی (غارات)، راهبرد اساسی امیرالمؤمنین (ع) مبتنی بر بیداری وجدان جمعی و اتکا به طبقات فرودست و توده‌های خالص جامعه بود. حضرت با نفی خوی اشرافی‌گری، در ساده‌ترین زیست ممکن در میان مردم کوفه زیستند و دارالحکومه را از تشریفات و دربانان جداکننده حاکم از مردم پیراستند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۲۶). نامه‌های ماندگار حضرت به کارگزاران—ویژه عهدنامه مالک اشتر به عنوان منشور راهبردی دولت اسلامی—صراحتاً تکیه‌گاه اصلی نظام را نه نخبگان پرتوقع و فرصت‌طلب، بلکه بدنه مؤمن جامعه معرفی می‌کند:

«وَإِنَّمَا عِمَادُ الدِّینِ جِمَاعُ الْمُسْلِمِینَ الْعُدَّةُ لِلْأَعْدَاءِ، الْعَامَّةُ مِنَ الْأُمَّةِ، فَلْیَکُنْ صِغْوُکَ لَهُمْ وَمَیْلُکَ مَعَهُمْ» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

امام (ع) با سرکشی مستقیم به امور بازار، اقامه حدود و هم‌صحبتی با مستضعفان و تازیانه‌زدن بر خائنان، کوشیدند مفهوم نوینی از مشارکت ایمانی و وظیفه‌شناسی مدنی را نهادینه سازند؛ ساختاری که پیوند میان حاکم و مردم را بر پایه اعتماد متقابل، شفافیت و مسئولیت مشترک دینی استحکام می‌بخشید و سپر اصلی جامعه در برابر عملیات روانی دشمن قلمداد می‌شد.

۵. ترکیب صلابت نظامی با تدابیر پیشگیرانه و انضباط اخلاقی در نبرد (پاسخ به مانع شوک‌های نامتقارن مرزی و عملیات‌های ایذایی غارات)

در حوزه رویارویی سخت و مهار شبیخون‌های ایذایی، تدابیر امام علی (ع) آمیزه‌ای از بازدارندگی میدانی، پیشگیری امنیتی و تقید تزلزل‌ناپذیر به اخلاق جنگ بود. هرچند سستی و تعلل اشراف و قبایل کوفه در تجهیز و اعزام به‌هنگام نیرو، در مواردی کارآمدی عملیات‌های تعقیب را کاهش می‌داد، اما فرامین عملیاتی امام به سردارانی چون مالک اشتر، حجر بن عدی و معقل بن قیس ریاحی نشان از فهم دقیق نظامی حضرت در مهار حملات غافلگیرانه داشت (ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ش، ج ۱، صص ۲۸۵–۲۸۸).

امام (ع) با استقرار دیده‌بانان، برقراری گشت‌های سواره در امتداد مرزهای عراق، حفر خندق و پایگاه‌سازی در گذرگاه‌های راهبردی مانند انبار و هیت (شهری در نزدیکی فرات)، سامان دفاعی قلمرو اسلامی را بازآرایی کرد و همواره پیش از گسترش تحرکات ایذایی، هشدارهای صریح امنیتی صادر می‌فرمود: «فَوَاللَّهِ مَا غُزِیَ قَوْمٌ قَطُّ فِی عُقْرِ دَارِهِمْ إِلَّا ذَلُّوا...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۷).

این صلابت نظامی هرگز به معنای عدول از معیارهای ارزشی نبود. تقید شرعی و امتناع قاطع از آغازگری در جنگ، بنیادی‌ترین رکن دکترین نظامی علوی را شکل می‌داد؛ چنان‌که خطاب به سپاهیان خویش می‌فرمود: «لَا تُقَاتِلُوهُمْ حَتَّی یَبْدَءُوکُمْ» (نهج‌البلاغه، نامه ۱۴). این پایبندی اخلاقی، در کنار تدابیر فعال دفاعی، کارکردی دوگانه داشت؛ از یک‌سو تحرکات پراکنده و ایذایی شامیان را از دستیابی به تسخیر پایدار شهرهای محوری بازداشت و از سوی دیگر، مشروعیت دینی و تمایز بنیادین الگوی حکمرانی اسلامی از رقابت‌های قدرت‌طلبانه صرف را آشکار ساخت.

جدول ۳. تناظر تحلیلی: مؤلفه‌های رویارویی چندوجهی، موانع تمدن‌سازی و راهبردهای پدافندی امام علی (ع)

مؤلفه فشار معارضان (کد محوری)	مانع بازدارنده تمدن‌سازی (کد انتخابی)	راهبرد دفاعی و کنش‌گری حکیمانه امیرالمؤمنین (ع)	مستند راهبرد در سیره و نصوص
بُعد شناختی و مشروعیتی	جعل روایی، تقدس‌زدایی از حاکمیت و غبارآلودگی فکری	جهاد تبیین و روشنگری معرفتی (اقناع عمومی، بازخوانی تاریخ، اتمام‌حجت پیش از نبرد)	نهج‌البلاغهٔ، نامه‌ها و خطب روشنگرانه به اهل بصره و کوفه (مانند نامه ۶۲)
بُعد عملیات روانی و فریب ادراکی	رخوت اجتماعی، شکاکیت و تسلیم‌پذیری در برابر نفاق	انضباط اخلاقی در حکمرانی و نفی فریب و پیمان‌شکنی	نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۲۰۰: «وَاللَّهِ مَا مُعَاوِیَةُ بِأَدْهَی مِنِّی، وَلَکِنَّهُ یَغْدِرُ وَ یَفْجُرُ«
بُعد اقتصادی و تطمیع اشراف	گسست طبقاتی، باج‌خواهی نخبگان و اختلال در توزیع عادلانه	پایداری تزلزل‌ناپذیر بر حاکمیت قانون و عدالت مساوات‌طلبانه بیت‌المال	نهج‌البلاغهٔ، خطبه ۱۲۶ (نفی برتری‌بخشی به اشراف در تقسیم اموال)
بُعد هویتی و	خوارج‌گری، تکفیر فرقه‌ای	بازسازی پیوند امت و امامت با اتکا بر	نهج‌البلاغهٔ، نامه ۵۳ به مالک

افراط‌گرایی	و فروپاشی سرمایه اجتماعی	توده‌های آگاه	اشتر: «إِنَّمَا عِمَادُ الدِّينِ... اَلدَّهْمَاءُ مِنَ اَلْأُمَّةِ«
بُعد فرسایش امنیتی و غارات	ناامن‌سازی عمق استراتژیک، ترور و سایش مرزها	بازآرایی دکترین دفاعی پیش‌دستانه توأم با انضباط فقهی (نفی آغازگری جنگ)	نهج‌البلاغة، خطبه ۲۷ (پدافند انبار و هیت) و نامه ۱۴ («لَا تُقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَبْدَءُوكُمْ»)

نتیجه‌گیری

بازخوانی فراز و فرودهای حکومت پنج‌ساله امیرالمؤمنین (ع) در پرتو مفهوم جنگ ترکیبی، گره‌گاه‌های تاریخیِ مانع از تثبیت تمدن اسلامی را با وضوح بیشتری آشکار می‌کند. دستاورد محوری این پژوهش آن است که چالش‌های فراروی تمدن‌سازی در آن مقطع، صرفاً معلول رویارویی‌های نظامی نبود، بلکه از تلاقی فشارهای چندوجهیِ جبهه معارضان با شکاف‌های فکری و قبیله‌ایِ درون جامعه سرچشمه می‌گرفت. تحلیل نهایی نشان می‌دهد که امام (ع) در برابر هر سطح از این تهدیدهای ترکیبی، راهبردی دفاعی و هوشمندانه را به منصه ظهور رساندند:

۱. در برابر مانع مشروعیت‌زدایی (نبرد جمل) که با سوءاستفاده از اعتبار صحابه شکل گرفت، امام راهبرد «جهاد روشنگری و اتمام‌حجت معرفتی» را برگزیدند تا ملاک حق را از اشخاص به اصول بازگردانند.

۲. در مواجهه با مانع اختلال محاسباتی و فریب رسانه‌ای (نبرد صفین)، ایشان با راهبرد «تقید اخلاقی و نفی مطلق خدعه»، مرز میان هوشمندی الهی و فریب‌کاری سیاسی را ترسیم کرده و ماهیت انحرافی جریان اموی را افشا ساختند.

۳. برای مقابله با مانع واگرایی نخبگان و انحراف اندیشه‌ای (غائله خوارج)، راهبرد «پایداری بر عدالت اجتماعی و حاکمیت قانون» اتخاذ شد؛ رویکردی که اگرچه به قیمت ریزش برخی دنیاطلبان تمام شد، اما خلوص آرمان تمدنی اسلام را از سقوط در ورطه جاهلیت و باج‌دهی سیاسی مصون داشت.

۴. در فرجام این زنجیره و در برابر مانع رخوت اجتماعی و شبیخون‌های ایذایی (دوره غارات)، راهبرد «بازسازی پیوند امت و امامت» با تکیه بر توده‌های مؤمن و تحکیم انضباط نظامی در مرزها (انبار و هیت) به کار گرفته شد تا بنیه دفاعی جامعه در برابر فرسایش روانی دشمن بازسازی شود.

بر این اساس، موانع بنیادین تمدن‌سازی تنها در توان تسلیحاتی دشمن خلاصه نمی‌شد، بلکه در پیوند میان فشارهای محیطی با زودباوری توده و سهم‌خواهی نخبگان ریشه داشت. در مقابل، سیره دفاعی امیرالمؤمنین (ع) ثابت کرد که در تفکر اصیل اسلامی، حفظ مرزهای اخلاقی و عدالت توزیعی بر بقای مصلحت‌سنجانه قدرت تقدم بنیادین دارد. این الگوی جامع که در آن «صلابت نظامی» با «کنش‌گری هدایت‌بخش» گره خورده است، فراتر از یک تجربه تاریخی، شاخصی الهام‌بخش برای بازخوانی ظرفیت‌های تمدن اسلامی در مواجهه با تهدیدهای نوین و چندبعدی معاصر بر جای نهاده است.

منابع

۱. ابن‌أبی‌الحدید، عبدالحمید بن هبةالله. (۱۴۰۴ق). شرح نهج‌البلاغة (۲۰ جلدی). تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار إحیاء الکتب العربیة.

۲. ابن‌أعثم کوفی، احمد . (۱۴۱۱ق). کتاب الفتوح (۸ جلدی). تحقیق علی شیری. بیروت: دار الأضواء.

۳. ابن‌اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ (۱۳ جلدی). بیروت: دار صادر.

۴. ابن‌قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۰ق). الإمامة و السیاسة (المعروف بتاریخ الخلفاء) (۲ جلدی). تحقیق علی شیری. قم: منشورات الشریف الرضی.

۵. ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ق). البدایة و النهایة (۱۴ جلدی). تحقیق علی شیری. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

۶. بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ق). جُمَل من أنساب الأشراف (۱۳ جلدی). تحقیق سهیل زکّار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر.

۷. پاکدل، زهرا. (۱۳۸۸). امام علی (ع) و جنگ روانی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع) قم]. پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی.

۸. تحمیلی، محمدرضا. (۱۳۹۱). روش‌های جنگ تبلیغاتی معاویه علیه امیرالمؤمنین (ع). نشریه مطالعات معنوی (ژرفا)، ۱(۴)، ۲۱–۳۵.

۹. ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد. (۱۳۵۳ش/۱۳۹۵ق). الغارات (۲ جلدی). تحقیق سید جلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: انجمن آثار ملی.

۱۰. چنارانی، محمدعلی. (۱۳۷۶). مشکلات حکومت علی علیه‌السلام. مشکوة، ۱۵(۵۶ و ۵۷)، ۵۲–۶۶.

۱۱. دادرس، منصور. (۱۴۰۲). بررسی تهدیدات ترکیبی و تأثیر آن بر امنیت ملی کشورها. مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، ۸(۷۵)، ۲۰۹–۲۱۷.

۱۲. دینوری، احمد بن داود. (۱۳۶۸ش). الأخبار الطوال. تحقیق عبدالمنعم عامر. قم: منشورات الشریف الرضی.

۱۳. رجبی، علی‌اصغر. (۱۴۰۴). شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی؛ آسیب، چالش و موانع. حکمت اسلامی، ۴(۷)، ۵۵–۸۴.

۱۴. روح‌اللهی امیری، زهرا. (۱۳۸۹). مشکلات و موانع سیاسی ـ اجتماعی حکومت امام علی (علیه‌السلام). قم: پژوهشکده باقرالعلوم (ع).

۱۵. زین‌الدین، حسن. (۲۰۱۹). الحضارةُ الإسلامیةُ الحدیثة: الماهیةُ والموقع. بیروت: معهد المعارف الحکمیة.

۱۶. سلیمانی، جواد. (۱۳۸۱). نقش خواص در تضعیف حکومت علی (ع). معرفت، ۱۱(۵۲)، ۲۶–۳۴.

۱۷. سید رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). نهج‌البلاغة. تصحیح صبحی صالح. قم: دار الهجرة.

۱۸. صائبی، حسن؛ و نادی، حمیدرضا. (۱۴۰۳). جنگ ترکیبی دشمن از منظر فرمانده معظم کل قوا. در مجموعه مقالات همایش ملی جنگ ترکیبی (صص ۱–۱۸). تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.

۱۹. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م). تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ الأمم و الملوک) (۱۱ جلدی). تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث.

۲۰. مجیدی، حسن؛ و قزلسفلو، امین. (۱۳۹۲). استراتژی پایداری در برابر جنگ نرم، با تکیه بر نهج‌البلاغه. ادبیات پایداری، ۵(۹)، ۳۱۵–۳۳۸.

۲۱. مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). الجمل و النصرة لسید العترة فی حرب البصرة. تحقیق علی میرشریفی. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

۲۲. منقری، نصر بن مزاحم. (۱۴۰۴ق). وقعة صفین. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتبة آیةالله المرعشی النجفی.

۲۳. نادی، حمیدرضا؛ و کرمی، رضا. (۱۴۰۳). ابعاد و عرصه‌های جنگ ترکیبی علیه جامعه اسلامی. در مجموعه مقالات همایش ملی جنگ ترکیبی (صص ۱۹–۳۵). تهران: سیویلیکا.

۲۴. هوشیاری، مهدی. (۱۴۰۲). بررسی انواع و مصادیق جنگ روانی معاویه علیه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام). در مجموعه مقالات هفتمین کنفرانس ملی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم دینی و حوزوی (صص ۱–۱۲). تهران.

25.Cullen, P., & Reichborn-Kjennerud, E. (2017). MCDC understanding hybrid warfare. Multinational Capability Development Campaign (MCDC).

26.Hoffman, F. G. (2007). Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars. Potomac Institute for Policy Studies.